

УДК 316.034:378.1

КОРУПЦІЙНІ ПРАКТИКИ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Ковтун Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»; провідний фахівець Центру незалежних соціологічних досліджень Запорізького національного університету

У статті досліджуються корупційні практики у вищому навчальному закладі на рівні взаємодії «студент – викладач/співробітник» та надаються рекомендації для розробки ефективної антикорупційної стратегії. Автор спирається на результати соціологічного опитування, що було проведене в Запорізькому національному університеті серед студентів 2 – 6-го курсів. Було виявлено, що студенти схильні перекладати відповідальність за здійснення корупційної взаємодії на викладача. Ефективна антикорупційна стратегія ВНЗ можлива за умови орієнтації на заходи, позитивні наслідки яких відтерміновані в часі, а також розуміння необхідності впливати на умови, що уможливають корупційну взаємодію, а не лише боротися з її наслідками. Принципами протидії корупції у ВНЗ є відкритість на формальному рівні й гласність на неформальному. Для досягнення гласності на неформальному рівні необхідним є формування «критичної маси» студентів із нульовою терпимістю до корупції шляхом проведення інформаційно-просвітницької роботи. Автор доводить, що мінімізація корупції пов'язана з втіленням «стратегії заохочення» замість «стратегії залякування».

Ключові слова: корупційні практики, хабарництво, антикорупційна стратегія ВНЗ, дослідження корупції у ВНЗ, «стратегія заохочення», «стратегія залякування».

В статье исследуются коррупционные практики в высшем учебном заведении на уровне взаимодействия «студент – преподаватель/сотрудник» и даются рекомендации для разработки эффективной антикоррупционной стратегии. Автор опирается на результаты социологического опроса, проведенного в Запорожском национальном университете среди студентов 2 – 6-го курсов. Было обнаружено, что студентам свойственно перекладывать ответственность за совершение коррупционного взаимодействия на преподавателя. Эффективная антикоррупционная стратегия вуза возможно при условии ориентации на мероприятия, положительные последствия которых отсрочены во времени, а также понимания необходимости влиять на условия, делающие коррупционное взаимодействие возможным, а не только бороться с его последствиями. Принципами противодействия коррупции в вузе являются открытость на формальном уровне и гласность на неформальном. Для достижения гласности на неформальном уровне необходимым является формирование «критической массы» студентов с нулевой терпимостью к коррупции путем проведения информационно-просветительской работы. Автор доказывает, что минимизация коррупции связана с воплощением «стратегии поощрения» вместо «стратегии запугивания».

Ключевые слова: коррупционные практики, взяточничество, антикоррупционная стратегия вуза, исследования коррупции в вузе, «стратегия поощрения», «стратегия запугивания».

The article deals with corruption practices in a higher educational institution at the level of interaction «a student – teacher/employee» and provides recommendations for building an effective anti-corruption strategy. The author relies on results of the sociological survey realized at the Zaporizhzhya National University among students 2 – 6th courses. It was revealed that students are characterized by the position of shifting responsibility to the teacher. An effective anti-corruption strategy for a higher education institution is possible if the focus is on activities whose positive effects are delayed in time, as well as understanding the need to influence the conditions that contribute to corruption, rather than trying to cope with the consequences. The principles of countering corruption in the university are openness at the formal level and publicity on the informal. That is why it is necessary to form «a critical mass» of students with zero tolerance for corruption through awareness-raising. The author proves, that minimization of corruption is associated with the implementation of «an incentive strategy» instead of «a strategy of intimidation».

Keywords: corruption practices, bribery, anti-corruption strategy of the university, corruption research in the university, «incentive strategy», «strategy of intimidation».

Корупція є системною проблемою українського суспільства, прояви якої є в усіх сферах його життєдіяльності. Проте сьогодні ми спостерігаємо посилення інтересу з боку громадськості в більшій мірі до антикорупційних реформ, їхньої підготовки та проведення, аніж до сутності самого феномена корупції. Наукові дослідження цієї проблеми нечисленні та описують переважно факти вчинення корупційних практик. Прикладні дослідження позбавлені теоретичних засад аналізу отриманих даних.

Навчання у ВНЗ є першим етапом самостійного життя особистості, і ті шаблони соціальної взаємодії, які вона апробує протягом цього періоду, знайдуть відображення у конструюванні її поведінкових стратегій у майбутньому. З одного боку, корупція має суб'єктивний характер, що проявляється в саморефлексії студента та прийнятті рішення ставати чи ні суб'єктом корупційної взаємодії. З іншого боку, у «корупційній системі» є наперед вироблені шаблони й зразки поведінки, які засвоюються студентами на рівні колективної пам'яті й підкріплюються іншим суб'єктом – частіше за все викладачем.

Відтак, виникає необхідність аналізу корупційних практик у ВНЗ, що дозволив би визначити існуючі моделі участі суб'єктів у корупційній взаємодії з точки зору її смислового наповнення та надав би можливість визначити дієві механізми протидії корупції у ВНЗ на рівні взаємодії «студент-викладач».

Дослідження корупційних практик мають міждисциплінарний характер через широке розуміння даного феномену. Не зосереджуючись на аналізі корупції з точки зору економічних, правових, політичних наук, зазначимо, що однозначного трактування феномена корупції, зокрема в межах соціології [9], не існує, натомість існує велика кількість соціологічних робіт із цієї проблематики.

Соціологічний аналіз корупції переважно акцентує увагу на корупційних практиках як девіантних, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично існуючим нормам та очікуванням. Така позиція простежується в Н. Маккіавеллі [1, с. 80], Р. Мертоне [2, с. 7], К. Фрідріха [3], Дж. Ная [4, с. 57], Д. Саймона й Д. Ейтцена [4, с. 60], які розглядали корупційні практики як негативні за змістом, зважаючи на контекст їхньої реалізації. Проте в дослідженні корупційних практик їхній протизаконний характер має другорядне значення, тоді як врахування існуючих соціальних норм і правил поведінки є обов'язковим. Корупція може сприйматись університетською спільнотою як норма, і її тлумачення як девіантної поведінки звужує поле аналізу, обмежує евристичні можливості дослідження.

Теза про позитивне значення корупції як способу адаптації студента до умов ВНЗ має витоки в працях представників «ревізійної школи» аналізу корупції: М. Вебера, Х. Абуєва [4, с. 59-64], Д. Бейлі, Н. Леффа, К. Лейеса [5]. Науковою новизною в дослідженнях цієї школи є аналіз позитивних функцій корупції. Так, у період інтенсифікації суспільного розвитку корупційна взаємодія виступає як його перепона, але під час пролонгованого перехідного етапу розвитку суспільства корупція може виконувати функції інтеграції та модернізації.

У подальшому функціональність корупційних практик вивчалась представниками ринково-центристського й економіко-соціального підходів. Професор юриспруденції С. Роуз-Аккерман [6], дослідник з антикорупційної діяльності І. Шихата [7] розглядали корупційні практики як соціальний обмін в економічній сфері. Зазначимо, що у виявленні причин недовісти існуючих технологій протидії корупції стає в нагоді аналіз корупційних практик в аспекті сприйняття суб'єктами корупційної взаємодії ризиків, які її супроводжують.

Що стосується корупційних практик у ВНЗ, то слід сказати, що дослідження цієї проблеми переважно носять фрагментарний характер і обмежуються проведенням соціологічних досліджень без теоретичного осмислення їхніх результатів.

Грунтовно явище корупції у ВНЗ досліджується російським соціологом Е. Леонт'євою, до уваги якої потрапляють різноманітні форми прояву корупції у ВНЗ [8], стереотипи студентів у сприйнятті корупції [9], обмін подарунками та подяка як корупційні практики [10]. Теоретичні дослідження авторки підкріплюються аналізом первинних і вторинних соціологічних даних, що робить її напрацювання вичерпними за змістом та незамінними в подальшому вивченні цієї тематики.

Вивчення корупції в прикладному та теоретичному аспектах реалізують Є. Галицький, М. Левін [11], С. Хейнеман, К. Андресон, Н. Нуравлієва [12], які розглядають типові механізми корупції у ВНЗ. Аналізуючи корупційні практики у ВНЗ як прояв побутової низової корупції, автори простежують їхні потенційні наслідки на державному рівні. Як результат повсякденних корупційних взаємодій аналізується зниження рівня якості освіти, індикаторами якого є успішність випускників різною мірою корумпованих ВНЗ, матеріальний стан сім'ї студентів після випуску.

Антикорупційна культура студента, особливості протидії і профілактики корупційних практик в університеті є предметом досліджень Ю. Алексєєвої [13], М. Давидової [14], В. Ботнева, Г. Горланова, Т. Іларіонової, О. Кириченка, О. Коротєєвої [15], О. Пищуліної [16], Б. Заліванського, Є. Самохвалової [17; 18], Л. Сенчукової, О. Гегечкорі [19], Н. Сюзевої [20]. Напрацювання цих авторів використовуються у визначенні механізмів протидії корупційним практикам у ВНЗ.

Метою цієї статті є висвітлення результатів соціологічного дослідження корупційних практик у ВНЗ (на прикладі Запорізького національного університету) та формулювання рекомендацій для розробки антикорупційної стратегії у ВНЗ.

Під корупційними практиками ми розуміємо сукупність повсякденних дій особи зі зловживання повноваженнями з метою одержання благ для себе або інших осіб, а також дії особи з потурання, використання або приховування зловживання або створення умов для нього. Окрім змісту конкретної

корупційної практики до уваги беруться ще й соціальні умови, які сприяють корупційним діям, а також соціальні відносини, які уможливають корупційну поведінку.

Дослідження корупційних практик у ВНЗ (на прикладі Запорізького національного університету) було проведено протягом лютого-березня 2016 р. Було опитано 1491 студента 2–6-го курсів навчання методом групового анкетування (138 академічних груп). Вибіркова сукупність була сформована з урахуванням курсу й факультету навчання студентів. Відбір груп здійснювався окремо в межах кожного факультету із застосуванням генератора випадкових чисел, що урівнює ймовірність потрапляння кожної групи до числа відібраних для участі в опитуванні.

Переходячи до викладення результатів, зазначимо, що «залучення» студента до підтримки стабільного функціонування корупційної структури можливе на трьох рівнях. Нижній рівень залучення характерний для 38 % студентів. Індикатором перебування студентів на цьому рівні залучення до корупційної взаємодії є те, що ні вони, ні знайоме оточення не були в ситуації, коли необхідно «додатково» винагороджувати співробітників університету. У подальшому для зручності викладення інформації цей рівень залучення до корупційної взаємодії буде умовно називатись некорупційним, а студенти, для якого він характерний, «необізнаними».

Середній рівень залучення характерний для 36 % студентів, які не мають особистого корупційного досвіду, але чули про ситуації корупційної взаємодії від знайомих. Наявність таких студентів підтверджує існування корупційного фону ВНЗ – студенти не були залучені до корупційної взаємодії як повноправні суб'єкти, але виступають її опосередкованими учасниками. Модель «спостерігача» є хиткою через можливість включення її носіїв до корупційних схем, оскільки збільшення рівня поширення корупції у ВНЗ обернено пропорційне ймовірності покарання для кожного із суб'єктів взаємодії. Крім того, можна припустити, що наповненість цієї категорії студентів є умовною – до неї входять у тому числі ті, хто не вважав за доцільне давати щирі відповіді, що й втілилось у перенесенні власного досвіду на так званих «знайомих».

Вищий рівень залучення до корупційних схем у ВНЗ передбачає особистий досвід корупційного обміну, який мають 26 % студентів. Викладач є основним виконавцем ролі отримувача хабаря, але не єдиним. Так, у ролі отримувача «винагороди» можуть виступати співробітники структурних підрозділів університету.

Рівень залучення студентів до корупційної мережі та частота їхньої участі в корупційній взаємодії на старших курсах підвищується. При цьому немає статистичної залежності від статі, місця проживання студента до вступу у ВНЗ, форми навчання. Таким чином, ВНЗ виступає як інститут корупційної соціалізації студентів, у процесі якої не просто змінюється ступінь їхнього залучення до корупційної мережі, але й сприйняття корупційних практик.

Студентський загал ВНЗ сприймає корупцію насамперед як підготовку некваліфікованих фахівців. Разом із цим, студенти схильні перекладати відповідальність за існування корупції на викладачів. Так, 37 % студентів розцінюють корупцію як прояв аморальності викладачів. Оцінка корупції та розуміння її сутності змінюється залежно від рівня залучення до участі в корупційних схемах. «Необізнані» розцінюють корупцію передусім як злочин (37%), а для «досвідчених» і «спостерігачів» таке сприйняття корупції знаходиться на третьому місці, поступаючись трактуванню її як підготовки некваліфікованих фахівців і прояву аморальності працівників ВНЗ.

Перенесення вини за існування корупції на викладача, який бажає отримати додатковий прибуток, характерне для «досвідчених» студентів, тоді як «необізнані» й «спостерігачі» головну причину виникнення корупції вбачають у лінощах студентів та їхньому небажанні вчитися. Третью за популярністю причиною виникнення корупції, яку називають студенти незалежно від їхнього досвіду участі в корупційній взаємодії, є прагнення студентів знайти легкий шлях вирішення своїх проблем.

Усі передумови поширення корупції у ВНЗ можна об'єднати в три групи. Перша група відображає індивідуальні фактори поширення корупції у ВНЗ і пов'язана зі студентами: бажання «підстрахуватись», щоб не отримати незадовільну оцінку; лінощі й небажання вчитись; прагнення знайти легкий шлях вирішення своїх проблем. Друга група представлена нормативним фактором і фактором макро-середовища та пов'язана з викладачами: бажання отримати додатковий прибуток, відсутність мотивації формувати фахівців, низька оплата праці, зокрема відсутність оплати за понаднормову діяльність. Третя група причин найменш поширена й передає інституціональну, «зовнішню» до ВНЗ обумовленість корупції: відсутність дієвих форм боротьби з цим явищем, відсутність можливості вирішити питання в інший спосіб, знецінення вищої освіти, низька матеріально-технічна забезпеченість ВНЗ. Зі зростанням рівня залученості до корупції змінюється тлумачення її причин – студенти перекладають відповідальність зі студентів на викладачів та зовнішні обставини. Так, серед «необізнаних» пов'язують функціонування корупції з викладачами 63 %, а серед «досвідчених» – 78 %.

Саме з недостатньою фінансовою винагородою викладача й низьким соціальним статусом педагога студенти пов'язують відхилення від стандартів доброчесності у вищій школі. Це сприяє сприйняттю викладача як «жертви системи». Так, 29 % «досвідчених» студентів погоджуються тою чи іншою мірою, що якщо держава не може забезпечити викладачам відповідний рівень життя, то викладачі мають право його забезпечити собі самостійно, зокрема, хабарями. Серед «необізнаних» із цим погоджуються 40 %. Для

студентів підтримання такого образу є зручним, оскільки він може бути використаний як виправдання корупційних практик, що ними здійснюються, і сприяє підтриманню існуючого корупційного фону у ВНЗ.

Замінюючи навчання в університеті корупційним обміном, студент адаптується до умов ВНЗ, отримуючи вигоду, що втілюється у вирішенні тих чи інших проблем. На думку «досвідчених» та «обізнаних» студентів, найпопулярнішими проблемами, вирішення яких потребує платні або подарунків співробітникам ВНЗ, є складання заліків, іспитів (69 %), добір балів із дисциплін (50 %), загроза відрахування з університету (28 %), звільнення від фізкультури (27 %), і майже кожен п'ятий студент у такий спосіб вирішує поселення до гуртожитку.

Основні приводи звернення до корупційної взаємодії – це проблеми повсякденного характеру, тоді як більш специфічні мотиви, такі як написання курсової або дипломної роботи, перескладання заліків, іспитів або практики, проходження практики, вступ на бюджет, відвідування знайомих у гуртожитку – вказали від 19 % до 11 % студентів. Успішний захист дипломної роботи, матеріальне забезпечення університету, переведення на бюджет, отримання дозволу на дострокову здачу сесії, вступні іспити в магістратуру, оформлення вільного графіку занять і використання предметів побуту, заборонених у гуртожитку, – вказали від 7 % до 4 % студентів.

Кажучи про вигоду викладача від участі в корупційному обміні, доцільно визначити основні її (вигоди) форми. За досвідом та чутками студентів форма хабаря у ВНЗ представлена: грошима (63 %); матеріальними засобами – канцелярією (33 %); господарчими товарами (30 %); продуктами харчування (18 %); квітами й оргтехнікою (9 % і 2 % відповідно); наданням взаємної послуги – друк, ксерокопіювання книжок (32 %); купівлею літератури (22 %), поповненням мобільного рахунку або Інтернету (15 %), примусовими послугами репетитора (5 %); складанням картки на паливо (3 %). Тобто можна говорити про існування типових символів корупційної взаємодії, якщо вона здійснюється у формі хабарництва та здирництва.

У 2016 р. студенти згадували про білети на концерти та зрідка про диски, що раніше не зустрічалося як форма хабаря. Зважаючи на зміни в соціально-економічному становищі студента на фоні суцільного збіднення населення, квитки на концерт як хабар є зручним варіантом. Студент надає бажану річ викладачеві, не витрачаючи великих коштів у порівнянні з тією сумою, яка була б у випадку здійснення хабаря в грошовій формі.

Беручи до уваги, що корупційна взаємодія може здійснюватися як у формі хабарництва, так і у формі здирництва, на основі критеріїв ініціативності викладача та студента можна виділити три моделі корупційних практик у ВНЗ. Модель «конформіст» притаманна для 4 % «досвідчених» студентів і полягає в здійсненні таких практиках, за яких студент і викладач в однаковій мірі є ініціаторами реалізації корупційної взаємодії. Модель «жертва» характерна для 14 % студентів і полягає в тому, що в них вимагали винагороду за певну послугу, при цьому зворотна ініціатива студентів відсутня. Ще 17 % студентів виступають як ініціатори, пропонуючи вирішити питання за допомогою певної винагороди (модель «ініціатор»), але, на відміну від моделі «конформіст», не зустрічались зі здирництвом. Оскільки ці моделі корупційних практик у чистому вигляді кількісно достатньо не представлені, відсутня можливість детально їх проаналізувати.

З огляду на способи здійснення корупційних практик та укріплення корупційної мережі можна виділити три механізми залучення до корупції у ВНЗ. За інформацією «досвідчених» студентів, найменш поширеним механізмом є вимога винагороди від викладача, з чим зустрічались 23 % студентів, із яких 37 % були проінформовані до кого звернутись за допомогою, якщо його змушують давати хабар. Оскільки 27 % студентів самостійно пропонували винагороду співробітнику університету за послугу, а 33 % студентів шукали посередника для вирішення проблемного питання, то можна говорити про активність з боку студентів, що ще раз дозволяє проілюструвати адаптаційну функцію корупції. При налагодження корупційної взаємодії частіше за пасивне посередництво, коли студент самостійно шукає посередника, реалізується механізм активного посередництва, з яким зіткнулися 42 % студентів, за якого посередник пропонує студентові вирішити проблему за винагороду.

У сприйнятті студентами ролі посередника в корупційній взаємодії існує певна стереотипність. Більш типовим є звернення студентів до колег із старших курсів як до досвідченого джерела інформації (51 %), ніж до тих, хто дозволить встановити контакт із хабарником. За інформацією щодо можливості вирішити питання за винагороду студенти також звертаються до своїх однокурсників (19 %) і старости групи як «сполучної ланки» між студентами та викладацьким складом (13 %), який не тільки виступає джерелом інформації, але й виконує комунікативну функцію.

Менш популярним є сприйняття як джерела відомостей про можливість хабаря секретаря, лаборанта кафедри або деканату (9 %), що свідчить про існуюче сприйняття студентами такого способу вирішення проблем як прийняттого для адміністративних працівників. Припускаємо, що тут може спрацювати той фактор, що лаборанти, секретарі – це, як правило, колишні випускники, які протягом років власного навчання у ВНЗ отримали прямий чи опосередкований досвід залучення до корупційної мережі. Цікаво, що, за результатами опитування, на 4-х із 13 факультетів це джерело інформації входить до трійки основних. Зазначимо, що

сприйняття студентами секретаря, лаборанта кафедри або деканату як посередників не є прямим свідченням обізнаності декана або завідувача кафедри щодо реалізації корупційних схем у підрозділах, що ними очолюються.

Слід зазначити, що майже кожен другий студент у разі потреби в інформації щодо способів вирішення проблеми з викладачем або співробітником ВНЗ за допомогою хабаря звертається безпосередньо до них, оминаючи контакт із посередником. Частіше за все студентам достатньо одного каналу інформування про можливість реалізувати корупційний обмін.

Перепоною на шляху до ефективної протидії корупції у ВНЗ є зацікавленість студентів у функціонуванні корупційних схем. Показовим у даному випадку є те, що тільки 5 % опитаних вказали прізвища або посади осіб, які вимагали в них або в їхніх знайомих винагороду за певну послугу. У здійсненні корупційних практик студент є активним суб'єктом, від якого частіше за все походить ініціатива у корупційній взаємодії «студент-викладач» без участі посередника, а основні причини виникнення корупції демонструють вигідність для студента існування корупційної взаємодії. Вкрай важливо, що студенти, незалежно від рівня їхньої залученості до корупційної взаємодії, як конкретних суб'єктів антикорупційних змін називають: керівництво ВНЗ (69 %), студентів (45 %), керівництво факультету (31 %). Третина студентів вказує як суб'єктів антикорупційних змін правоохоронні органи (міліцію, суд, прокуратуру) і менше 21 % студентів – органи місцевої влади, студентське самоврядування або профспілки, молодіжні громадські організації тощо.

Слід розуміти, що корупційні прояви неможливо повністю викоринити з жодної сфери, зокрема з освітньої, але можна створити такі умови, які суттєво обмежили б можливість корупційної поведінки. Декларативне позиціонування студентами керівництва ВНЗ та факультету як суб'єктів протидії корупції є завчасно програшним варіантом і намаганням студентів звести вирішення проблеми нанівець.

Корупційна взаємодія частіше за все не виходить за межі кола суб'єктів, які залучені до неї. З одного боку, керівництво факультету може бути не проінформованим щодо корупційних практик у межах того чи іншого підрозділу, а в разі проінформованості – існування корпоративної корупційної етики в межах факультету не дозволяє інформації дійти до ієрархічно вищих структур. Окрім цього, ідентифікація викладача та конкретного студента як суб'єктів корупційних практик досить мало ймовірна. З іншого боку, у випадку отримання інформації та ідентифікації учасників корупційної взаємодії в адміністрації факультету та/або ВНЗ відсутня мотивація застосувати антикорупційні санкції та рішуче реагувати на інформацію про корупцію, оскільки очікуваний ефект від цього мінімальний.

Така пасивність із боку адміністрації факультету та/або ВНЗ пояснюється несформованою «критичною масою» та відсутністю проявів збурення серед студентів із приводу поширення корупційних практик чи фактів здирництва, що, в свою чергу, можна пояснити тим, що корупція вигідна як більшості студентів, які мають корупційний досвід, так і викладачам, які не бачать перепоны у подальшій реалізації корупційних схем.

Оптимальним варіантом протидії корупції в університеті є поєднання ліберального та карального підходів до її протидії. Останній використовується за умови виявлення фактів корупційної взаємодії – до суб'єктів застосовуються завчасно встановлені санкції. Успішна ж стратегія подолання корупції у ВНЗ ґрунтується на формуванні соціальної відповідальності, а зусилля з протидії корупційним практикам у ВНЗ спрямовуються на подолання їхніх причин, а не на намагання притягнути до юридичної відповідальності суб'єктів корупційної взаємодії. Такий підхід до антикорупційних стратегій відображений в основних міжнародних документах і в його основу покладений принцип «логіки в контролі за корупцією»: «Спроба викоринити корупцію повинна базуватись на прагненні мінімізувати чи виключити умови, що створюють як стимул, так і можливість схилити особистість до корумпованих діянь» [4, с. 102].

Ключовим елементом реалізації дієвої антикорупційної стратегії є інформація. За її допомогою можна попереджати, виявляти та протидіяти корупційним практикам в університетській спільноті [21]. Найбільш ефективно інформація як інструмент протидії корупції використовується в Нідерландах, де антикорупційна стратегія передбачає комплекс заходів, серед яких: постійна звітність та гласність у питаннях виявлення корупції та обговорення покарань за корупційні взаємодії; розробка моніторингу можливих «точок» виникнення корупції; виявлення корупційних практик та інформування про них; заохочення чесних співробітників, які не вдаються до корупції [4, с. 180].

Використання інформації на формальному та неформальному рівнях існування системи протидії корупції у ВНЗ є передумовою успішного втілення антикорупційної стратегії в університеті. На формальному рівні це забезпечення антикорупційної діяльності ВНЗ нормативно-правовою базою. До таких документів відносяться як оприлюднені на сайті ВНЗ загальнодержавні документи, що пов'язані з корупцією (наприклад, Кримінальний кодекс України), так і внутрішні документи, що діють в університеті. Наявність таких документів на сайті вишу у вільному доступі відповідає стандартам внутрішнього забезпечення якості освіти вищої освіти (ESG), а також дозволяє мінімізувати вплив корупційного фону університету хоча б на формальному рівні.

Для досягнення позитивного ефекту відкритість на формальному рівні реалізації антикорупційної стратегії має поєднуватись із гласністю на неформальному. Під гласністю в цьому контексті розуміється існування можливості публічного оприлюднення випадків корупції. Проведені дослідження доводять, що наявність такої

можливості веде до зменшення поширеності корупції в освітній сфері [12, с. 102]. Передумовою такої гласності є формування «критичної маси» з нульовою толерантністю до корупції. Для цього доцільним є проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи зі студентами у напрямку боротьби з корупцією. З одного боку, студенти не завжди проінформовані про свої можливості бути залученими до вирішення питань навчального процесу університету, зрідка володіють знаннями щодо їхніх прав та обов'язків як споживачів освітніх послуг. З іншого боку, студенти перебувають у віці, для якого характерні радикалізм, активне відстоювання своїх прав і принципів. Тому студенти володіють потенціалом рушійної сили на шляху впровадження та реалізації антикорупційних ініціатив. Діяльність студентства може бути втілена у формі студентських антикорупційних осередків, втілена в незаангажованому студентському та викладацькому складі ВНЗ.

Однак слід зважати на існуючі обмеження і ризики активізації студентів у напрямку протидії корупції. Перше обмеження полягає у тому, що проведення інформаційно-просвітницьких кампаній серед студентів із метою формування в них антикорупційної позиції має неоднозначний ефект. Дослідження ефективності антикорупційні кампанії, що було проведене серед українських і російських студентів Є. Денісовою-Шмідт, М. Хуберем, Е. Леонт'євою, свідчить, що такі кампанії можуть сприяти поширенню корупції [22]. Студенти, які не були залучені до корупційної взаємодії, через такі кампанії дізнаються масштаби поширення корупції і починають лояльніше ставитись до неї, вважаючи її «зручним способом вирішення проблем». Разом із тим, студенти, які мали досвід корупційних практик, виявляють більшу активність та долучаються до проведення антикорупційних кампаній.

Отже, перше обмеження пов'язане не з формою інформаційних кампаній, а з їхнім змістом. Більшість інформаційних кампаній акцентує увагу на неприпустимості корупції в університетах, її негативних наслідках та тотальному поширенні. Студенти, сприймаючи цю інформацію, починають розуміти поширеність корупційних схем у вищій освіті, а оскільки мають схильність переносити відповідальність за корупцію на інших суб'єктів освітнього простору, то частіше вдаються до хабарництва. Тому інформаційні кампанії, що проводяться з метою попередження або мінімізації корупції у ВНЗ, навпаки, повинні за основну ідею брати не «стратегію залякування», а «стратегію винагороди». Замість того, щоб акцентувати увагу на недоліках і негативних сторонах корупції, доцільніше донести до студентів думку про переваги, які надає добросовісне ставлення до навчання та освітнього процесу. Добре буде навести приклади успішних випускників, які мають великий символічний та соціальний капітал і сприймаються студентами як авторитетна референтна група.

Друге обмеження в проведенні антикорупційних інформаційних заходів пов'язане з тим, що студенти не готові брати на себе відповідальність. Більше того, володіючи інформацією про відповідальність, яку несуть викладачі та працівники ВНЗ, студенти можуть перетворити боротьбу з корупцією в маніпулювання та провокації. Це особливо актуально зважаючи на схильність студентів перекладати провину та відповідальність за поширення корупції у ВНЗ на професорсько-викладацький та адміністративний склад. Така ситуація пов'язана, зокрема, з тим, що під час проведення антикорупційних проектів увага більшою мірою приділяється ролі отримувача хабаря. Суб'єкт, що дає хабар, не відчуває жодної відповідальності й може навіть не бути проінформованим, що така практика може мати для нього негативні наслідки. Натомість, вміння критично оцінювати матеріали, пов'язані з корупційною тематикою, є показником усвідомлення студентом власної відповідальності за існування корупційних практик у стінах університету, де він навчається. Тому постає потреба у формуванні студентської активної спільноти, яка не буде лояльно ставитись до проявів корупції у ВНЗ.

Успішна реалізація антикорупційної стратегії передбачає участь викладачів, а ефективними інструментами «розхитування» шаблонів корупційної взаємодії є такі, що стосуються мінімізації рівня залученості викладачів до процесу підтримання цих шаблонів. Робота з викладачами не обмежується тільки інформаційно-просвітницькою діяльністю, що пояснюється наявністю в них великої кількості засобів впливу на студентів. Викладач може цілеспрямовано занижувати оцінки студентам із антикорупційною позицією або створювати перепони для ускладнення процесу навчання за окремою дисципліною. Хоча застосування адміністративних і каральних методів не виправдовує себе, у більшості антикорупційних стратегій основна увага приділяється негативним санкціям. У роботі з викладачами «стратегія покарання» має змінитись на «стратегію заохочення», тобто застосування до них позитивних формальних і неформальних санкцій [23, с. 255]. Заохочення викладачів, які дотримуються принципів чесності та відповідального ставлення до освітнього процесу, як частина антикорупційної стратегії розглядається рідше через відсутність необхідних ресурсів у держави. Реформа вищої освіти, одним із ключових моментів якої є надання автономності ВНЗ, передбачає, зокрема, можливість університету користуватись правом фінансової автономії. Згідно Закону України «Про вищу освіту», ВНЗ має право «встановлювати власні форми морального та матеріального заохочення учасників освітнього процесу», а також «запроваджувати рейтингове оцінювання освітніх, науково-дослідних та інноваційних досягнень учасників освітнього процесу» [24]. Тобто створені всі нормативно-організаційні передумови для запровадження системи заохочення викладачів з антикорупційною позицією.

Виявлення добросовісних викладачів, встановлення їхнього рейтингу можливе шляхом проведення соціологічних тематичних досліджень за завчасно встановленою та апробованою методикою. Діагностика

стану корупції за допомогою соціологічних методів є не тільки інструментом профілактики та виявлення корупційних практик, а й дозволяє оцінювати ефективність антикорупційних заходів, що впроваджуються у ВНЗ. Усвідомлення існуючих недоліків і проблем дає змогу формувати та за потреби корегувати подальші антикорупційні кроки в університетському середовищі.

Таким чином, викладені результати соціологічного дослідження корупційних практик у ВНЗ (на прикладі Запорізького національного університету) переконливо свідчать, що корупція залишається однією з основних проблем вищої школи України. Антикорупційна стратегія ВНЗ буде ефективною тоді, коли прийде розуміння необхідності впливати на умови, що уможливають корупційну взаємодію, а не тільки намагатись боротись із її наслідками. Принципами ефективною антикорупційної діяльності університету є відкритість на формальному рівні (документально закріплені права та обов'язки) й гласність на неформальному. Необхідним є формування «критичної маси» студентів із нульовою терпимістю до корупції шляхом проведення інформаційно-просвітницької роботи. Студентів та викладачів слід інформувати не тільки про негативні санкції щодо учасників корупційної взаємодії, але передусім про переваги добросовісного ставлення до навчання та роботи. Разом із тим, без реалізації антикорупційних заходів на державному та університетському рівнях механізми протидії корупції у ВНЗ навряд чи дадуть ефективні довгострокові результати.

У подальших дослідженнях корупції у ВНЗ планується доповнити групове анкетування студентів проведенням глибинних інтерв'ю з викладачами та співробітниками ВНЗ, що відкриває нові перспективи аналізу: можливість охопити ширше коло проявів корупції, повніше розкрити існуючі корупційні практики, зрозуміти мотиви викладачів бути включеними/невключеними до корупційної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Макиавелли Н. Государь / пер. Г. Муравьевой. – М. : Худ. лит., 1982. – 109 с. 2. Пархоменко С. Є. Соціологічна концептуалізація корупційних практик у правоохоронних органах : до постановки проблем / С. Є. Пархоменко // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики. – 2014. – № 63. – С. 6-14. 3. Андреева И. А. Социальная адаптация и порядок : коррупция как механизм интеракций в теории социального обмена / И. А. Андреева, А. М. Анохин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2007. – № 4. – С. 189-198. 4. Ревак І. О. Корупція : теоретико-методологічні засади дослідження / І. О. Ревак. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 220 с. 5. Быстрова А. С. Феномен коррупции : некоторые исследовательские подходы / А. С. Быстрова, М. В. Сильвестрос // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 1. – С. 83-100. 6. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман. – М. : Логос, 2003. – 343 с. 7. Шихата И. Взятка как рента за монопольное положение чиновников / И. Шихата // Чистые руки. – 1999. – № 1. – С. 32-36. 8. Леонтьева Э. О. Диплом «под ключ», или неформальная практика опекунов в современных российских вузах / Э. О. Леонтьева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 4 (37). – С. 142-159. 9. Леонтьева Э. О. Стереотипы восприятия коррупции в массовом сознании россиян / Э. О. Леонтьева // Власть и управление на Востоке России. – 2009. – № 2 (47). – С. 135-139. 10. Леонтьева Э. О. Дар или коррупция? Исследование, почему трудно быть благодарным человеком в российском вузе / Э. О. Леонтьева // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т. 8. – № 3. – С. 82-90. 11. Галицкий Е. Б. Взяткообучение и его социальные последствия / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 105–118. 12. Хейнеман С. Цена коррупции в секторе высшего образования / С. Хейнеман, К. Андерсон, Н. Нуралиева // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 77-104. 13. Алексеева Ю. С. Стратегия антикоррупционной политики в гуманитарных вузах / Ю. С. Алексеева // Казанский педагогический журнал. – 2015. – № 4. – С. 381-383. 14. Давыдова М. Л. Проблемы методологии и методики антикоррупционного обучения в российском юридическом вузе / М. Л. Давыдова, Н. А. Ахметова // Право и современные государства : научно-практический журнал. – 2013. – № 6. – С. 9-15. 15. Ботнев В. Антикоррупционная политика в сфере образования / В. Ботнев, Г. Горланов, Т. Иларионова, А. Кириченко, О. Коротева, Т. Насриддинов. – М.: ФГБОУ ВПО «РАНХиГС», 2014. – 45 с. 16. Пищуліна О. Особливості боротьби з корупцією у сфері вищої освіти / О. Пищуліна // Політичний менеджмент – 2004. – № 3. – С. 112-122. 17. Заливанский Б. В. Инструментальные средства диагностики коррупции в высшем образовании / Б. В. Заливанский, Е. В. Самохвалова // Здоровье и образование в XXI веке. – 2016. – № 2. – Т. 18. – С. 830-834. 18. Заливанский Б. В. Формирование антикоррупционной политики вуза : проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Б. В. Заливанский, Е. В. Самохвалова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-antikorrupcionnoy-politiki-vuza-problemy-i-perspektivy> 19. Сенчукова Л. О. Коррупция в высшем образовании : причины, последствия, механизмы противодействия / Л. О. Сенчукова, О. Н. Гегечкори // Известия Калининградского государственного технического университета. – 2009. – № 16. – С. 145-152. 20. Сюзева Н. В. Предупреждение коррупции как социокультурная проблема / Н. В. Сюзева // Science.Time. – 2015. – № 5 (17). – С. 448-452. 21. Колеснікова М. В. Інформація як спосіб боротьби з корупцією [Електронний ресурс] / М. В. Колеснікова, Н. В. Турик // Юридичний науковий електронний журнал. – 2016. – № 2. – Режим доступа : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/44787> 22. Денисова-Шмидт Е. В. Оказывают ли антикоррупционные просветительские кампании влияние на студентов? По результатам исследований в России и Украине / Е. В. Денисова-Шмидт, М. Хубер, Э. О. Леонтьева // Вопросы образования. – 2016. – № 1. – С. 61-83. 23. Тезарус социологии: Тематический словарь-справочник / под ред. Ж. Т. Тощенко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с. 24. Закон України «Про вищу освіту» 1556-18 від 01.01.2017 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>